

DOI 10.31865/2414-9292.24.2025.348407

УДК 376:37.017.4]:001.895

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧАСНИКІВ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: ІННОВАЦІЙНІ РІШЕННЯ

Тетяна Лопухіна,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки і психології,
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
м. Краматорськ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2670-9785
tatiana.lopukhina59@gmail.com

Ірина Дмитрієва,

доктор педагогічних наук, професор,
керівник теоретико-методологічного центру реабілітації
людей з функціональними обмеженнями здоров'я,
професор кафедри психокорекційної педагогіки і реабілітації,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1330-6645
dmitrievasgpu@gmail.com

Анотація. У контексті розбудови сучасної освітньої системи України, зокрема активного впровадження інклюзивного навчання, виняткового значення набуває формування громадянської компетентності учасників освітнього процесу. В умовах воєнного стану, соціальної нестабільності та зростання потреб у захисті прав людини, громадянська компетентність забезпечує розвиток правової обізнаності, відповідальності та активної позиції щодо підтримки рівності, гідності та участі всіх учасників освітнього процесу. Особливо актуальним це питання постає в інклюзивному освітньому середовищі, оскільки воно поєднує різні освітні траєкторії та потреби, вимагаючи від педагогів і здобувачів освіти вміння розпізнавати та запобігати дискримінації, відстоювати права інших, конструктивно розв'язувати конфлікти, співпрацювати в різномірних групах та поважати розмаїття.

У статті розглянуто проблему формування громадянської компетентності учасників інклюзивного освітнього середовища та окреслення інноваційних практик, придатних до впровадження. Дослідження виконано як наративний аналіз освітніх політик та узагальнення наукових напрацювань українських і зарубіжних дослідників. Визначено перспективи подальших досліджень у контексті створення освітнього середовища, яке цілеспрямовано сприятиме формуванню й розвитку громадянських якостей у всіх учасників освітнього процесу. Практична значущість полягає в можливості інтегрувати ці рішення в освітні програми післядипломної підготовки педагогічних кадрів та інституційні регламенти закладів освіти.

Ключові слова: інклюзивна освіта; інклюзивне освітнє середовище; учасники освітнього

процесу; громадянська компетентність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах сучасних викликів, пов'язаних із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України, особливої актуальності набуває проблема національно-патріотичного виховання та громадянської компетентності молодого покоління, усвідомлення, насамперед, ціннісної природи громадянськості особистості.

Пріоритетність національно-патріотичного виховання та формування громадянської компетентності молоді, готовності до захисту національних інтересів висвітлено в державних документах: Законах України «Про освіту» (2017), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), «Про основи національного спротиву» (2022); Указах Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019); Постановах Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» (2021), «План дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2022–2025 роки» (2020); Концепції «Нова українська школа» (2016) та ін. Національна ідентичність, свідомо громадянська позиція, відповідальність за долю своєї країни – це те, що формується в процесі національно-патріотичного виховання через мову, історію, цінності й традиції.

Актуальні напрями трансформації освітньої системи України позначені активним упровадженням інклюзивного навчання як одного з ключових принципів сучасної освіти. В умовах загострення ситуації, пов'язаної з російсько-українською війною, особливої актуальності набуває громадянська компетентність педагогів закладів освіти з інклюзивним навчанням, яка є не лише основою професійної етики, а й критично важливим чинником формування безпечного середовища, де кожен відчуває свою значущість і захищеність. Саме громадянська зрілість педагога – його здатність діяти відповідально, правомірно, гуманно та в інтересах спільноти – забезпечує ефективну реалізацію принципів інклюзії, підтримку учнів з особливими освітніми потребами та зміцнення демократичних цінностей в освітньому просторі.

Огляд наукових джерел засвідчує недостатню розробленість проблеми формування та розвитку громадянської компетентності учасників інклюзивного освітнього середовища. Зокрема, питання становлення громадянської

компетентності серед осіб з особливими освітніми потребами, а також серед фахівців, що працюють у сфері інклюзивної освіти, не знайшли ще належного розв'язання. Відповідно, вимогою сьогодення є підготовка педагогів інклюзивного середовища, що передбачає розвиток їхньої власної громадянської компетентності: по-перше, інклюзивна компетентність педагогів неможлива без сформованої громадянської компетентності; по-друге, рівень громадянської компетентності педагогів визначає якість розвитку громадянської компетентності їхніх вихованців, включно з особами з особливими освітніми потребами. Ці ідеї, наприклад, транслуються в бібліографічному огляді «Інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі», що підготовлений у межах виконання завдань прикладного наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», як поточний результат роботи відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України імені В.О.Сухомлинського, і спрямований на реалізацію Концепції громадянської освіти в Україні на 2024-2030 рр. (Інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі, 2025). Це зумовлює потребу у впровадженні інноваційних підходів до процесу формування громадянської компетентності педагогів, оскільки саме від рівня їхньої громадянської зрілості, правової культури та активної позиції залежить ефективність розвитку громадянської компетентності у здобувачів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національно-патріотичне виховання спрямоване на розвиток громадянських компетентностей, утвердження поваги до культурної спадщини, формування національної ідентичності та засвоєння демократичних цінностей. У науковій літературі (В.Андрущенко, І. Бех, Г. Васянович, С. Бок, Б. Боуден, Х. Булл, С. Грищенко, Н. Дерев'янка, І. Зязюн, В. Ігнатченко, Д. Ікеда, О. Ілішова, О. Коберник, О. Кошопал, О. Красовська, В. Кремень, К. Лім, М. Маккензі, Р. Манк, Н. Ничкало, М. Рудь, Л. Стадник, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Д. Єфімова, Н. Макогончук та ін.) визначаються основні напрями національно-патріотичного виховання; Н. Бондаренко, С. Косянчук, С. Романюк, Л. Мафтин, Т. Скирда висвітлюють питання національно-патріотичного виховання в контексті сучасних викликів; К. Журба, Л. Мазай, Н. Павликівська, О. Павлушенко, Л. Прокопчук, Д. Трейтак акцентують на використанні інтернет-ресурсів як засобу формування національно-патріотичного світогляду молоді; А. Жданкіна визначає педагогічні умови патріотичного виховання

учнівської молоді засобами кобзарства.

У працях видатного українського педагога В. Сухомлинського (1977) поняття громадянськості осмислено як цілісний результат виховного процесу. Дослідник окреслив механізми його формування й підкреслив, що ядром виховання громадянина є становлення громадянських почуттів, поглядів, переконань, світогляду та життєвих орієнтирів.

Критеріями сформованості громадянських компетентностей учнів початкових класів учені Л. Добровольська та В. Чорновіл (2016) вважають: ступінь особистісного ставлення до української мови та використання її в різних сферах діяльності; ступінь активності в утвердженні цінностей української культури; ступінь прояву внутрішнього стану особистості в ставленні до природи, власного здоров'я та здоров'я оточення.

До особливостей організації національно-патріотичного виховання молоді в умовах воєнного стану, на думку авторів статті «Національно-патріотичне виховання в умовах викликів сучасності» (Романюк, Мафтин, 2023), належать: 1) потреба чіткої окресленості теоретико-методологічних підходів до змісту національно-патріотичного виховання; 2) викорінення рудиментів радянщини, явищ псевдопатріотизму; 3) активізація роботи з військово-патріотичного напрямку, зорієнтованого на взірці справжнього патріотизму: героїчні традиції княжої доби, козацької педагогіки, приклад мужності героїв Крут, українських повстанців, а також учасників новітніх революційних подій, спротиву російській агресії тощо; 4) активізація внутрішнього морального світу особистості, світоглядних пріоритетів у розумінні добра і зла; 5) опора на милосердя, участь у волонтерській діяльності як складовій частині національно-патріотичного виховання: допомога ЗСУ, пораненим, родинам загиблих, переселенцям, а також покинутим тваринам; 6) розвінчування фейків ворожої пропаганди; 7) інформування через комп'ютерні мережі світової спільноти про злочини рашистів в Україні; 8) продумана система виховних впливів на особистість тощо.

Сучасні наукові джерела одноставно підкреслюють значущість формування громадянської компетентності. Водночас не менш важливо забезпечити її узгодження з інклюзивною освітою, передусім у процесі формування громадянських установок і практик участі серед усіх суб'єктів інклюзивного освітнього середовища.

Мета пропонованої статті – систематизувати наукові підходи до формування і розвитку громадянської компетентності в інклюзивному освітньому середовищі та представити інноваційні рішення її впровадження в практику закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Розуміння завдань і цілей громадянських компетентностей особистості має конкретні суспільно-політичні рамки, визначені міжнародними й державними правовими актами. Наприклад, у Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти (Khartiia Rady Yevropy z osvity dlia demokratychnoho hromadianstva i osvity, 2024) громадянська освіта визначається як освіта для демократичного суспільства й означає навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформованість, практичну діяльність, які мають на меті, шляхом надання учням знань, навичок і розвитку їхнього ставлення та поведінки, дати їм можливість здійснювати й захищати свої демократичні права та обов'язки в соціумі, цінувати різноманітність, а також відігравати активну роль у демократичному житті задля заохочення й захисту демократії та верховенства права. Міністерство освіти і науки України ухвалило низку відомчих підзаконних нормативно-правових актів з питань реалізації політики громадянської освіти з метою інтеграції громадянських компетентностей у стандарти освіти, освітні (освітньо-професійні) програми, де окрема увага приділяється громадянським компетентностям здобувачів.

Громадянська активність є ключовим компонентом освітнього процесу в умовах реформи Нової української школи. Вітчизняні дослідження окреслюють провідні методологічні засади формування громадянської компетентності як здобувачів освіти, так і педагогів (компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, партисипативний). Сучасні підходи не обмежені засвоєнням знань з історії та культури України, а зосереджують увагу на набутті практичних громадянських умінь і навичок – правосвідомості, відповідальної участі, медіаграмотності та навичок демократичної взаємодії.

Під час аналізу громадянськості та громадянської компетентності сучасні педагоги акцентують на різних аспектах цього поняття. У дослідженні О. Федоренко (2021) розкрито сутність процесу «формування національно-патріотичної вихованості в учнів основної школи», під яким розуміється системна діяльність суб'єктів виховної роботи, спрямована на набуття підлітками комплексу якостей особистості й актуального результату, що досягається в процесі національно-патріотичного виховання і виявляється в здатності й готовності особистості реалізуватися в служінні народу нашої держави. З теоретико-методологічних позицій автор проаналізував основні підходи до формування національно-патріотичної вихованості учнів. Визначено критерії та їхні показники, що є необхідними для діагностування національно-патріотичної вихованості учнів основної школи закладів загальної середньої освіти. Схарактеризовано рівні національно-патріотичної вихованості в учнів

основної школи. Обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування в учнів національно-патріотичної вихованості, а саме: наповнення ціннісними складниками змісту навчальних предметів; розгортання культурно-освітнього простору для активно творчої національно-патріотичної діяльності учнів; здійснення соціально значущих національно-патріотичних справ і вчинків.

У наукових доробках А. Сбруєвої (2021) увагу приділено університету як, передусім, простору соціальної взаємодії та демократичної участі, що сприяє формуванню громадянської відповідальності, активної дослідницької та соціальної позиції молодих науковців. У цьому контексті дослідниця розглянула такі аспекти: рівний доступ до освіти для всіх соціальних груп, зокрема й представників меншин, осіб з інвалідністю, студентів із малозабезпечених сімей, біженців і мігрантів; підтримка академічної свободи та студентського самоврядування як важливих елементів демократизації університетів; міжкультурний діалог та інтернаціоналізація освіти, що сприяє розвитку толерантності, полікультурності та взаємоповазі в студентському середовищі; формування соціальної відповідальності претендентів через залучення до волонтерських ініціатив, громадських проєктів і наукових досліджень, спрямованих на розв'язання суспільно значущих проблем.

У статті «Особливості підготовки вчителів до роботи в інклюзивному середовищі» дослідником Л. Козібродою (2020) проаналізовано теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх педагогів до роботи в умовах інклюзивної освіти. Окреслено проблеми та умови формування професійної компетентності майбутнього педагога до роботи в інклюзивному шкільному середовищі. Наголошено, що в сучасних умовах реформування освітньої галузі інклюзивна компетентність майбутнього педагога є невіддільним складником освітнього інклюзивного простору. Зазначено, що важливою умовою підготовки майбутнього педагога є комплекс спеціальних психолого-педагогічних, фізіологічних знань, умінь та навичок, навчальних стратегій і сучасних освітніх технологій, які уможливлюють ефективне впровадження інклюзивних ідей і практик у шкільне середовище. Особливу увагу зосереджено на інтегрованому та міждисциплінарному підході до формування інклюзивної компетентності. Водночас акцентовано, що від готовності вчителя до роботи в умовах інклюзивного навчання та від його інклюзивної компетентності залежить позитивна динаміка соціалізації дітей з особливими освітніми потребами. З'ясовано, що в умовах інклюзивної школи функції педагога значно розширюються та набувають більш інтегративного характеру і глибшого змісту.

Наголошено, що для успішної реалізації інклюзивної освіти важливо проводити просвітницьку, роз'яснювальну роботу з місцевою спільнотою. На цьому шляху постає потреба в скоординованих діях педагогів, органів місцевої влади, різних громадських і спеціальних організацій, а залучення педагогів і студентів до роботи громадських організацій сприятиме вдосконаленню інклюзивної компетентності, створенню інклюзивного мікроклімату в суспільстві, що пропагує рівність і толерантність між усіма членами громади, захищає права й свободи кожної особи з особливими потребами. Автор не називає це громадянською компетентністю, водночас ця робота демонструє можливості набуття і вияву саме громадянської компетентності в дії та необхідність її розвитку в структурі професійно-педагогічної та інклюзивної компетентності.

Важливий аспект, на наше переконання, що стосується підготовки педагогів до роботи в умовах інклюзивної освіти, актуалізовано в дослідженні «Педагогічний аспект підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища» (Волошина, Дмітренко, 2017). На основі українського і зарубіжного досвіду висвітлено педагогічні умови й особливості ефективної реалізації такої підготовки. Визначено якісні характеристики та компетентності педагогів, що найбільше впливають на успішність роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища, проаналізовано компоненти сформованості інклюзивної компетентності в освіті (мотиваційний, когнітивний, діяльнісний). Схарактеризовано теоретико-методологічну основу підготовки майбутнього вчителя до роботи в умовах інклюзії, виокремлено компетентнісний підхід як концептуальний орієнтир розвитку сучасної освіти. З позиції теорії контекстного навчання розглянуто проблемні зони традиційної підготовки майбутнього вчителя. Розкрито особливості контекстної технології формування інклюзивної готовності майбутніх учителів як найбільш ефективної в навчанні, а також етапи технології контекстного навчання, зокрема інформаційно орієнтований, квазіпрофесійний та діяльнісний.

Питання практичного вишколу майбутніх педагогів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища розглянуто в працях М. Давидюк (2023). На основі розкриття понять «інклюзивна компетентність» і «готовність до роботи в інклюзивному освітньому середовищі» автор визначає додаткові професійні функції педагога (діагностична, корекційна, рефлексивна) в умовах освітньої інклюзії та компоненти (психологічний, методологічний, когнітивний, поведінковий, практично-реабілітаційний, методичний) процесу підготовки майбутнього вчителя до роботи в інклюзивних класах. До методичних шляхів підготовки майбутніх учителів зараховано співпрацю з інклюзивними закладами

освіти, моделювання ситуацій квазіпрофесійної діяльності під час практичних і лабораторних занять у закладі освіти, виконання індивідуальних і групових творчих проєктів, залучення до участі в соціальному проєктуванні на рівні територіальних громад і освітніх інституцій. Серед ефективних методів і прийомів визначено: метод занурення в професійне середовище, прийом практичної проблематизації теоретичного матеріалу, метод діагностичного спостереження, використання прийомів сторітелінгу, проєктну діяльність. Наголошено, що використання інтерактивних практико-орієнтованих форм навчання, моделювання ситуацій квазіпрофесійної діяльності (через ділові та рольові ігри, тренінги), спостереження за освітнім процесом в інклюзивному закладі освіти, активне залучення студентів у цей процес на етапі виробничих практик не тільки сприяють ефективній підготовці майбутніх педагогів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища, а й мотивують їх до самоосвіти та самовдосконалення в професії.

Шляхи формування громадянської компетентності осіб з особливими освітніми потребами розглянуто в статті «Умови формування громадянської компетентності молодших школярів із сенсорними порушеннями» (Начинова, Шпаляренко, 2020), де подано визначення поняття «громадянська компетентність учнів початкової школи» як інтегрального утворення і проаналізовано умови формування цього феномену в межах спеціальних закладів освіти. Зазначено, що важливою умовою ефективного процесу формування громадянської компетентності молодших школярів із сенсорними порушеннями є створення демократичного виховного середовища освітнього закладу. Виокремлено основні принципи, на яких базується організація демократичного виховного середовища («пріоритет прав особистості; демократизація управління навчальним закладом та посилення його педагогічного потенціалу, залучення батьків до співпраці, створення можливостей для широкої громадянської практики учнівської молоді в процесі прийняття рішення; перетворення навчального закладу у відкриту спільноту для місцевої громади та створення в ньому середовища конструктивного спілкування, діалогу учасників виховного процесу»). Друга умова процесу формування громадянської компетентності молодших школярів із сенсорними порушеннями полягає у використанні інтерактивних методів навчання (дослідний метод, евристична бесіда, проблемний виклад матеріалу), завдань, що пов'язані з моделюванням і дослідженням реальних життєвих ситуацій у класі та за його межами. Третьою умовою визначено використання педагогами Рамки компетентностей як орієнтира для культури демократії в закладах спеціальної

освіти. Наголошено, що учні зі спеціальними освітніми потребами мають ті самі права й фундаментальні свободи, що й інші учні, зокрема й право на освіту. Ця умова забезпечує участь у демократичних процесах, міжкультурному діалозі, дає можливість для розкриття потенціалу дітей з особливими освітніми потребами.

Малодосліджений у науковій площині аспект формування громадянської компетентності в дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному середовищі порушує Л. Ніколенко (2019). Дослідниця окреслює актуальні проблеми та труднощі на шляху формування громадянської компетентності учнів означеної категорії в інклюзивному освітньому середовищі. Наголошено на наявній суперечності між, з одного боку, потребою формування громадянської компетентності дітей і, з іншого боку, недостатньою увагою вчителів до створення сприятливого для цього виховного інклюзивного середовища. Зауважено, що затримка психічного розвитку провокує різноманітні проблеми в комунікації та взаємодії, а відтак і в становленні особистості такої дитини як громадянина. У межах теоретичного дослідження і в аспекті порушеної проблеми здійснено аналіз понять «компетентність» і «громадянська компетентність», обґрунтовано можливість формування громадянської компетентності в дітей із затримкою психічного розвитку з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, визначено особливості емоційно-вольової сфери таких дітей, які є найважливішими чинниками у виховній роботі, зокрема й щодо формування в них громадянської компетентності в умовах інклюзії. Зазначено, що сензитивним у формуванні громадянської компетентності в цієї категорії дітей в інклюзивному середовищі буде екологічний підхід, який дасть змогу дитині опанувати базові рівні громадянської компетентності й відчувати себе рівноправним членом соціуму, а педагогу – розкрити можливості дитини та на їхньому ґрунті допомогти соціалізуватися якомога повніше. Водночас у статті лише окреслено проблему, яка потребує наукового осмислення, методичного супроводу і практичної реалізації.

Науковці С. Савченко, С. Олексенко (2023) наголошують, що залучення практиків із реальним досвідом служіння державі підсилює формування правосвідомості, відповідальної громадянської позиції, навичок ненасильницької комунікації та взаємодопомоги, розвиває розуміння ролі громадянина в зміцненні безпеки громади. Ефективними формами такої взаємодії визначено: кураторство мікропроектів суспільно корисної дії (service learning); участь у дебатах і громадянських діалогах; заняття з базових правил безпеки та першої допомоги; обговорення засад міжнародного гуманітарного права й культури пам'яті тощо. В інклюзивному освітньому середовищі це

передбачає адаптацію матеріалів (Easy-to-Read, візуальні підказки, AAC), спільне планування з педагогами й фахівцями психологічної служби, дотримання травмоінформованого підходу та вікової доцільності змісту. Водночас наголошується на необхідності чітких етичних рамок і неполітизованості, недопущенні мілітаризації освітнього простору, а також на системному моніторингу результатів – через портфоліо громадянських дій, спостережні карти участі та само- або взаємооцінювання.

У дослідженнях зарубіжних науковців цінності ототожнюються з гуманістичними або загальнолюдськими цінностями (Hatley, 2019), які, крім конкретних вартісностей, містять емпатію, обдарованість, захист навколишнього середовища, соціальну справедливість, прагнення бути ефективним громадянином у суспільстві, двигуном змін, а не просто пасивним спостерігачем суспільних та світових подій, спонукаючи молодь замислюватися над своїм призначенням у житті.

Висновки. Аналіз та узагальнення наукових підходів дозволяють констатувати, що розвиток громадянської компетентності в умовах інклюзивного освітнього середовища становить складний, багатовимірний процес, що вимагає застосування міждисциплінарного підходу та інтеграції знань з різних галузей педагогіки, соціології, психології та права.

Умови й форми розвитку громадянської компетентності в контексті дошкільної, загальної середньої та вищої освіти наразі висвітлено досить широко. Натомість питання розвитку громадянської компетентності серед учасників інклюзивного освітнього середовища – передусім осіб з особливими освітніми потребами та педагогів, які забезпечують їхню підтримку – ще залишається недостатньо опрацьованим. Це підтверджує значущість середовищного підходу, який дає змогу розглядати інклюзивне освітнє середовище не лише як простір для здобуття знань, а як важливий соціальний механізм, що сприяє процесам соціалізації, формуванню ціннісних орієнтирів, відповідального ставлення та громадянської активності. Водночас специфіка взаємодії з особами, котрі мають особливі освітні потреби, актуалізує потребу в адаптації загальних моделей громадянської освіти з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей і життєвих контекстів.

Подальші наукові пошуки доцільно зосередити на розробленні й апробації інструментів моніторингу громадянської компетентності з урахуванням різних категорій порушень і рівнів підтримки; моделюванні інклюзивного освітнього середовища, яке послідовно підтримує формування ціннісних орієнтирів, відповідальності та активної громадянської участі; удосконаленні програм

післядипломної освіти педагогічних працівників щодо означеної проблематики; розбудові партнерств «школа-громада» та етичних рамок практик залучення зовнішніх стейкхолдерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошина, О., & Дмитренко, Н. (2017). Педагогічний аспект підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, (1)13, 81–89. <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/view/82>
2. Давидюк, М. О. (2023). Практичні аспекти підготовки майбутнього педагога до роботи в інклюзивних класах. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 67, 112–120. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2023-67-112-120>
3. Добровольська, Л. Н., & Чорновіл, В. О. (2016). *Національно-патріотичне виховання молодших школярів – пріоритетний напрям діяльності педагогів*. Видавництво комунального навчального закладу Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників.
4. Рашидова, С. С. (2025). *Інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі: бібліографічний огляд (Ч.1)*. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; НАПН України. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745028/1/ER-2_ias_IEE_2025.pdf
5. Козіброда, Л. В. (2020). Особливості підготовки вчителів до роботи в інклюзивному середовищі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VIII(38), I: 230. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1252175>
6. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні» № 131 (2024). <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-koncepciyi-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>
7. Начинова, О. В., & Шпаляренко, Ю. А. (2020). Умови формування громадянської компетентності молодших школярів із сенсорними порушеннями. *Інноваційна педагогіка*, (23), vol. 2, 148–152. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/23/part_2/23-2_2020.pdf
8. Ніколенко, Л. М. (2019). Проблема формування громадянської компетентності у дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному середовищі. *Молодий вчений*, (7)71, 268–271. <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/7/54.pdf>
9. Романюк, С., & Мафтин, Л. (2023). Національно-патріотичне виховання в умовах викликів сучасності. *Інноватика у вихованні*, 17, 112–121. <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iuu/article/view/549/462>
10. Савченко, С. В., & Олексенко, С. В. (2023). Громадянська компетентність як важлива складова професійного зростання сучасного вчителя. *SWorldJournal*, (3)21, 65–72. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/47016/>
11. Сбруєва, А. А. (2021). *Порівняльна педагогіка вищої школи: національний, європейський та глобальний контексти*. СумДПУ імені А. С. Макаренка. <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6dc857c-742c-484c-9682-2ff6347c18e0/content>
12. Сухомлинський, В. (1977). *Вибрані твори в п'яти томах. Т.3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина*. (с. 318). Радянська школа. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011667>
13. Федоренко, О. М. (2021). *Педагогічні умови формування національно-патріотичної вихованості в учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів* [Дис. кандидата пед. наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля].

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.
<https://uacademic.info/ua/document/0421U101082>

14. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини (2010). Council of Europe. <https://rm.coe.int/compass-2024-ukr/1680afc555>

15. Hatley, J. (2019). Universal values as a barrier to the effectiveness of global citizenship education: A multimodal critical discourse analysis. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 11(1), 87–102. <https://eprints.worc.ac.uk/8096/>

DEVELOPING CIVIC COMPETENCE AMONG STAKEHOLDERS IN INCLUSIVE EDUCATIONAL SETTINGS: INNOVATIVE SOLUTIONS

Tetiana Lopukhina,

Candidate of Pedagogical Sciences

Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology

Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Kramatorsk, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-2670-9785

tatiana.lopukhina59@gmail.com

Iryna Dmytriieva,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Head of the Theoretical and Methodological Center for the

Rehabilitation of People with Functional Disabilities;

Professor Department of Psychocorrectional Pedagogy and Rehabilitation,

Drahomanov Ukrainian State University,

Kyiv, Ukraine,

ORCID ID 0000-0002-1330-6645

dmitriivasgpu@gmail.com

Abstract. In the context of the ongoing development of Ukraine's educational system—particularly the active implementation of inclusive education—the formation of civic competence among participants in the educational process has acquired exceptional importance. Under conditions of martial law, social instability, and growing demands for the protection of human rights, civic competence fosters legal awareness, responsibility, and proactive engagement in promoting equality, dignity, and participation for all stakeholders in education. This is especially relevant in inclusive learning environments, which integrate diverse educational trajectories and needs. Such settings require educators and learners to recognize and prevent discrimination, advocate for the rights of others, resolve conflicts constructively, collaborate in heterogeneous groups, and respect diversity.

This article examines the issue of cultivating civic competence within inclusive educational environments and outlines innovative practices suitable for implementation. The study employs a narrative analysis of educational policies and synthesizes scholarly contributions from Ukrainian and international researchers. It identifies prospects for further research aimed at creating educational environments that intentionally support the development of civic qualities among all participants in the learning process.

The conditions and forms of development of civic competence in the context of preschool, general secondary and higher education have been covered quite widely. However, the issue of development of civic competence among participants of an inclusive educational environment –

primarily persons with special educational needs and teachers who provide their support – still remains insufficiently studied. This confirms the importance of the environmental approach, which allows considering an inclusive educational environment not only as a space for acquiring knowledge, but also as an important social mechanism that contributes to the processes of socialization, the formation of value orientations, a responsible attitude and civic activity. At the same time, the specifics of interaction with persons with special educational needs actualizes the need to adapt general models of civic education taking into account their individual characteristics and life contexts. The practical significance lies in the potential to integrate these solutions into postgraduate teacher education programs and institutional regulations of educational establishments.

Keywords: inclusive education; inclusive learning environment; participants in the educational process; civic competence.

REFERENCES

1. Voloshyna, O., & Dmitrenko, N. (2017). Pedagogichnyi aspekt pidhotovky maibutnikh uchyteliv do roboty v umovakh inkliuzyvnoho osvitnoho seredovyscha [Pedagogical aspect of training future teachers to work in an inclusive educational environment]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*, (1)13, 81–89. <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/view/82> [in Ukrainian].
2. Davydiuk, M. O. (2023). Praktychni aspekty pidhotovky maibutnoho pedahoha do roboty v inkliuzyvnykh klasakh [Practical aspects of training a future teacher to work in inclusive classes]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, (67), 112–120. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2023-67-112-120> [in Ukrainian].
3. Dobrovol'ska, L. N., & Chornovil, V. O. (2016). *National-patriotic education of primary school pupils as a priority direction of teachers' activity* [National-patriotic education of younger schoolchildren is a priority activity of teachers]. Publishing House of the Municipal Educational Institution "Cherkasy Regional Institute of Postgraduate Education of Pedagogical Workers of the Cherkasy Regional Council". [in Ukrainian].
4. Rashydova, S. S. (Ed.). (2025). *Information-analytical support for the development of teachers' civic competence for work in inclusive educational environments: Bibliographic review* (Part 1). Virtual Reading Room for Educators. Education and Science in Wartime (online project); V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine; National Academy of Educational Sciences of Ukraine. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745028/1/ER-2_ias_IEE_2025.pdf [in Ukrainian].
5. Kozibroda, L. V. (2020). Osoblyvosti pidhotovky vchyteliv do roboty v inkliuzyvnomu seredovyschi [Features of teacher preparation for work in an inclusive environment]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VIII(38), I: 230. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1252175> [in Ukrainian].
6. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii hromadianskoi osvity v Ukraini» [On the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of Civic Education in Ukraine] № 131. (2024). (Ukraine). <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizatsiyi-koncepciyi-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini> [in Ukrainian].
7. Nachynova, O. V., & Shpaliarenko, Yu. A. (2020). Umovy formuvannia hromadianskoi kompetentnosti molodshykh shkoliariv iz sensorynymi porushenniamy [Conditions for the formation of civic competence in younger schoolchildren with sensory impairments]. *Innovatsiina pedahohika*, (23), vol. 2, 148–152. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/23/part_2/23-2_2020.pdf [in Ukrainian].
8. Nikolenko, L. M. (2019). Problema formuvannia hromadianskoi kompetentnosti u ditei

iz zatrymkoi psikhichnoho rozvytku v inkliuzyvnomu seredovyschi [The problem of developing civic competence in children with delayed mental development in an inclusive environment]. *Molodyi vchenyi*, (7)71, 268–271 <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/7/54.pdf> [in Ukrainian].

9. Romaniuk, S., & Maftyn, L. (2023). Natsionalno-patriotychne vykhovannia v umovakh vykylykiv suchasnosti [National-patriotic education in the context of modern challenges]. *Innovatyka u vykhovanni*, (17), 112–121. <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/549/462> [in Ukrainian].

10. Savchenko, S. V., & Oleksenko, S. V. (2023). Hromadianska kompetentnist yak vazhlyva skladova profesiinoho zrostantia suchasnoho vchytelia [Civic competence as an important component of modern teacher's professional growth]. *SWorldJournal*, (3)21, 65–72. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/47016/> [in Ukrainian].

11. Sbruieva, A. A. (2021). *Porivnialna pedahohika vyshchoi shkoly: natsionalnyi, yevropeyskyi ta hlobalnyi konteksty* [Comparative pedagogy of higher education: National, European and global contexts]. Textbook. Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6dc857c-742c-484c-9682-2ff6347c18e0/content> [in Ukrainian].

12. Sukhomlynskyi, V. (1977). Sertse viddaiu ditiam. Narodzhennia hromadianyna. Lysty do syna. In *Vybrani tvory v 5 tomakh*. [Selected works in 5 volumes]. (T.3). Kyiv. Radianska shkola. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011667> [in Ukrainian].

13. Federenko, O. M. (2021). Pedahohichni umovy formuvannia natsionalno-patriotychnoi vykhovanosti v uchniv osnovnoi shkoly zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [*Pedagogical conditions for the formation of national-patriotic upbringing in students of basic secondary schools*]. (Candidate's thesis). Volodymyr Dahl East Ukrainian National University. Kyiv. <https://uacademic.info/ua/document/0421U101082> [in Ukrainian].

14. *Khartiia Rady Yevropy z osvity dlia demokratychnoho hromadianstva i osvity z prav liudyny* [Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education] (2010). Strasbourg. Council of Europe. <https://rm.coe.int/compass-2024-ukr/1680afc555> [in Ukrainian].

15. Hatley, J. (2019). Universal values as a barrier to the effectiveness of global citizenship education. A multimodal critical discourse analysis. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 11(1), 87–102. <https://eprints.worc.ac.uk/8096/> [in English]

Матеріали надійшли до редакції
03.10.2025 р.